

2000'lerde ABD Yaptırımlarının İran-Türkiye Ekonomik İşbirliğine Etkileri: Neo-Gramsciyen Bir Çözümleme*

Effects of US Sanctions on Iran-Turkey Economic Relations in 2000's: A Neo-Gramscian Analysis

H. Hande ORHON ÖZDAĞ**

Öz

Bu makalede, ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımların, 2000'lerde İran-Türkiye ekonomik işbirliğine ne şekilde etki ettiği, Neo-Gramsciyen Kuram çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu makale, ekonomik ve matematik çözümlenmeler yapmak ya da benimsenen kuramın geçerliliğini test etmek amacıyla değil, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliği dinamiklerini ve ABD yaptırımlarının bu dinamikler üzerindeki etkisini çözümlenmek amacıyla yazılmıştır. Neo-Gramsciyen Kuram'ın "tarihsel blok" kavramı, makalenin kavramsal çerçevesinin temel ögesini oluşturmuştur. İran ve Türkiye'nin özellikle 2000'lerden itibaren birbiriyle çatışan tarihsel blokların bileşeni olduğu iddia edilmiştir. Makalenin temel argümanları şu şekilde özetlenebilir: (i) İran-Türkiye ekonomik ilişkileri salt işbirliği ya da rekabet üzerinden değil, iki devlet içerisindeki siyasal yönelimler ve bu devletlerin dünya düzeni içerisindeki konumları çerçevesinde değerlendirilmelidir. ABD yaptırımlarının ikili ekonomik ilişkiler üzerindeki etkisi, bu bağlamda çözümlenebilir. (ii) ABD yaptırımlarının İran-Türkiye ekonomik ilişkileri üzerinde kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı etkileri olmuştur. (iii) Kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı etkiler dünya düzeninin dinamikleri, İran ve Türkiye'deki siyasal seçkinlerin dünya düzeni içerisindeki konumu ve ABD ile ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu çerçevede, öncelikle konunun çözümlenmesinde kullanılacak temel kavramlar, konuyla ilişkisi bağlamında açıklanmış; İran ve Türkiye'nin mevcut dünya düzeni içerisindeki konumlarına ilişkin saptamalar yapılmıştır. İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerine yönelik genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra ABD yaptırımlarının, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler üzerindeki kolaylaştırıcı ve kısıtlayıcı etkilerine odaklanılmıştır. Makalede genel olarak, literatür ve medya taramasından edinilen verilerin, Neo-Gramsciyen Kuram'ın, kavramları üzerinden çözümlenmesine dayanan bir yöntem benimsenmiş, iki devletin dünya düzenine yaklaşımlarının belirlenmesinde nitel karşılaştırma yöntemi kullanılmış; yaptırımlarla ilgili İran iç siyasetindeki tartışmalarda Farsça haber kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Neo-Gramsciyen Kuram, İran-Türkiye ekonomik ilişkileri, ABD yaptırımları, Rıza Sarraf, Babek Zencani.

* Bu makale, Doç. Dr. Erhan Doğan danışmanlığında yazdığım "Neo-Gramsci Uluslararası İlişkiler Kuramı Çerçevesinde İran-Türkiye İlişkileri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı doktora öğrencisi, handeorhon@hotmail.com

Abstract

In this paper, it is attempted to analyse how the US sanctions against Iran have affected the economic cooperation between Iran and Turkey, that is developed in 2000's, within the framework of Neo-Gramscian Theory. It is written in order to analyse the dynamics of the economic cooperation between these two countries and the affects of the US sanctions on these dynamics, not to provide an economic and mathematical analysis or to test the validity of the adopted theory. Neo-Gramscian conception of "historical bloc" is the basic element of the conceptual framework of this paper. It is asserted that Turkey and Iran, especially since 2000's, have been the constituents of rival historical blocs. The main arguments of this paper can be summarized as the following: (i) The economic relations between Iran and Turkey must be evaluated with respect to the political tendencies within these countries and their positions in the world order, not merely in terms of cooperation or competition between the two. The effects of US sanctions upon the bilateral economic relations can be analyzed within this context. (ii) US sanctions had enabling and restraining effects on Iran-Turkey economic relations. (iii) These effects have been shaped by the dynamics of the world order, the position of the political elites of Iran and Turkey within the world order and their relations with USA. In this context, firstly, the fundamental concepts of the analysis of the subject matter is explained, then, it is attempted to provide certain identifications about the positioning of Iran and Turkey within the current world order. After providing an overall assessment of the economic relations between Iran and Turkey, the focus directed towards the enabling and restraining effects of the US sanctions on the economic relations between Iran and Turkey; and here, it is attempted to take under consideration especially the political struggles inside both of the countries and the approaches of the powers of both of the countries towards the world order. In this paper, the method pursued is an analysis of the data provided by literature review through the concepts of Neo-Gramscian theory; a qualitative comparison between the approaches of the two states towards the world order is used; and with regard to the discussions in domestic politics of Iran about the sanctions, news sources in Persian are used.

Keywords: Neo-Gramsciyen Theory, Iran-Turkey economic relations, USA sanctions, Reza Zarrab, Babek Zanjani.

Giriş

Birbirleriyle olan ilişkileri genellikle rekabet kavramı üzerinden açıklanan İran ve Türkiye'nin (Özcan ve Özdamar, 2010, s.101; Oktav, 2004, s.114; McCurdy, 2008, s.88), 2000'li yılların başından itibaren ekonomi alanında işbirliği geliştirdikleri görülmektedir. İran ve Türkiye arasında ekonomik işbirliğinin geliştirildiği ve sürdürüldüğü zemin çok boyutludur ve karmaşık yapıdadır. 1990'lı yıllarda ikili ilişkileri hayli sorunlu olan İran ve Türkiye'nin (Olson, 2000) 2000'lerde, neden ve nasıl ekonomik işbirliğine yoğun olarak odaklandıkları, bu konuyu ilginç kılan öğelerdir. Ancak, konuyu karmaşıklaştıran temel öğenin, İran-Türkiye ekonomik işbirliğinin, Türkiye'nin yoğun ittifak ilişkileri içerisinde olduğu Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler'in (BM) İran'a yaptırımlarda bulunduğu bir dönemde gelişmiş olmasıdır.

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğine ilişkin kapsamlı bir kavrayış, iki ülke arasındaki işbirliği dinamikleri, dünya düzenindeki mevcut eğilimler göz önünde bulundurularak; bölgesel

ve iç siyasal mücadelelerle ilişkileri bağlamında incelendiğinde, edinilebilir. Bu kapsamlı kavrayışa erişebilmek, iç politika ve dış politika süreçleri arasında katı ayrımlar yapan ve dış politikayı, ülke içerisindeki siyasal mücadelelerden soyutlayarak ele alan kuramsal yaklaşımlarla değil; Neo-Gramsciyan Kuram gibi etraflı çözümlemeler üreterek bütünsel bir yaklaşım sunan bir anlayışla olanaklı olacaktır. Ayrıca, Neo-Gramsciyan Kuram, uluslararası alanda varlık gösteren aktörler arasındaki ilişkileri, soyut bir ulusal çıkar kavramına dayanarak incelemeyip; sınıfsal ilişkileri dikkate almayı sağladığından, sınıfsal ilişkilerin merkezinde olduğu ekonomik işbirliği gibi bir konunun, gerçekliğe uygun olarak ele alınmasını sağlayacaktır. Bunlara ek olarak, bölge politikalarının çok ötesinde bir etkileşimin sonucu olan yaptırımların, ikili ekonomik ilişkiler üzerindeki etkisinin incelenmesi, konunun ikili ilişkileri aşan ve dünya politikasını içeren bir çerçevede ele alınması gereğini beraberinde getirmektedir. Bu gereğin yerine getirilmesi, dünya düzenleri, devlet biçimleri ve toplumsal güçler arasındaki etkileşimi, çözümlemesinin odağına oturtan Neo-Gramsciyan Kuram (Cox, 1981/1996, s.100,101) sayesinde olanaklı olacaktır. Tüm bu gerekçelerle bu makalede, ABD yaptırımlarının İnan-Türkiye ekonomik işbirliği üzerindeki etkileri, Neo-Gramsciyan bir yaklaşımla çözümlenecektir.

Kuramsal Çerçeve

Antonio Gramsci'nin kullandığı kavramların uluslararası ilişkiler disiplinine aktarılmasıyla oluşan Neo-Gramsciyan Kuram'ın tüm varsayım ve çıkarımlarını ele almak olanaklı olmadığından, burada, makalede kullanılacak bir çerçevenin çizilmesiyle yetinilecektir. Bu bağlamda odaklanılacak öğeler şu şekilde belirtilebilir: (i) Tarihsel yapılar ve temel özellikleri, (ii) tarihsel yapıların kapsamı, (iii) belirli bir tarihsel yapı içerisindeki ilişkilerin niteliği ve (iv) tarihsel bloklar.

Tarihsel yapılar ve temel özellikleri. Neo-Gramsciyan Kuramın merkezi kavramlarından biri tarihsel yapılar kavramıdır. Tarihsel yapılar, aktörlerin eylem alanlarını mekanik olarak belirlemese de onların eylem alanını sınırlayarak ya da onlara baskı yaparak aktörlerin eylem alanına çerçeve çizerler (Cox, 1981/1996, s.97-98). Gramsci'nin tarihsel yapı anlayışıyla uyumlu olan bu anlayışa göre, tarihsel yapılar, birey ve grupların bilinç ve eylemleri tarafından oluşturulur ve tarihsel değişim de kolektif insan davranışlarının sonucu olarak gerçekleşir (Gill, 1994, s.22). Dolayısıyla tarihsel yapıların, verili olmayan ve değişim halindeki yapılar olmalarına ek olarak, tarih de bu değişimin kendisidir (Cox, 1985/1996, s.53). Tarihsel yapılar verili olmadığından ve değişken olduğundan, bu yapılar ele alınırken, Gramsci'nin yaptığı "organik" ve "konjonktürel" ayrımına dikkat edilmesi gerekmektedir. Gramsci'ye göre "bir yapıyı irdelerken (görece süreklili) organik hareketleri 'konjonktürel' diye adlandırılabilir (ve rastgele, dolaylı, neredeyse ilineksel olarak gözükür) hareketlerden ayırmak şarttır" (Gramsci, 2010, s.245).

Tarihsel yapıların kapsamı. Üzerinde durulması gereken ikinci önemli konu, tarihsel yapılar çözümlemesinin geçerli olduğu üç eylem alanı ve düzeyle ilişkilidir. Neo-Gramsciyan Kuram'ın kurucusu Robert W. Cox'a göre (1981/1996, s.100). Tarihsel yapılar, birbiriyle ilişkili üç temel düzeyi içermektedir: Dünya düzenleri, toplumsal güçler ve devlet biçimleri (Cox, 1981/1996,

s.100-101). Bu kavramsallaştırmada, toplumsal güçler, üretim süreçlerine ve bu süreçlerdeki ilişkilere; devlet biçimleri, belirli bir devlet içerisindeki devlet-toplum ilişkilerine; dünya düzenleri ise, devletler için barış ve savaş sorunsallarını tanımlayan güç biçimlenimlerine işaret etmektedir (Cox, 1981/1996, s.100). Neo-Gramsciyen Kuram'ın bu varsayımı, incelenen bir tarihsel yapının üç eylem düzeyinde, ilişkisel olarak ele alınmasını sağlamaktadır. İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin, bu bağlamda çözümlenmesi, konu ele alınırken, İran ve Türkiye'nin iç siyasal mücadeleleri ile bu devletlerin dünya düzeni içerisindeki konumlarının da çözümlenmesi gereğini beraberinde getirmektedir.

Belirli bir tarihsel yapı içerisindeki ilişkilerin niteliği. Üzerinde durulacak üçüncü önemli nokta, belirli bir tarihsel yapı içerisindeki ilişkilerin niteliğine ilişkindir. Bu konu, belirli bir devlet içerisinde ya da dünya düzeni çerçevesinde kurulan ilişkilerin rızaya mı yoksa zorlamaya mı dayandığı tartışmasına dayanmaktadır ki bu tartışma hem Gramsci'nin kuramında, hem de Neo-Gramsciyen Kuram'da merkezi konumda olan bir kavramın üzerinde durmayı gerektirmektedir: Hegemonya. Gramsci hegemonya kavramını, belirli bir toplumsal grubun üstünlüğünü ortaya koyduğu iki ayrı ancak birbirinden beslenen ilişki biçimi olarak ele almaktadır. Gramsci'ye göre belirli bir toplumsal grup, üstünlüğünü iki farklı şekilde ortaya koyabilir: baskınlık ve entelektüel moral liderlik (Gramsci, 1992, s.57). Gramsci'nin, diktatörlük-hegemonya, siyasal toplum-sivil toplum kavram ikililerinde olduğu gibi, entelektüel moral liderlik-baskınlık ikilisinde de tamamlayıcı bir ilişki türü olduğu görülmektedir. Gramsci'nin kavramsallaştırmasında, diktatörlük ve siyasal toplum "zor" ögesine dayanırken; hegemonya ve sivil toplum "rıza"ya dayalıdır (Fontana, 2013, s.227). Buradan hareketle, hegemonya için, rızanın önplana çıktığı bir ilişki türüdür denebilir.

Cox da Gramsci'nin hegemonya kavramının, toplumsal bir ilişkide, zor ögesinin arka planda varlığını koruduğu, ancak liderliğin önplana çıktığı ve yönetilenlerin, yönetenin zor kullanmasına gerek kalmadan otoriteyi kabul ettiği bir ilişki türüne dayandığını belirtmektedir (Cox, 2004, s.311). Gramsci'nin kavramından hareketle Cox da baskınlık ve hegemonya arasında bir ayrım yapmakta, baskınlığı, devletler arası ilişkilerin sürdürüldüğü koşulları ve bu ilişkilerin çıktıklarını belirleme yetisi olarak tanımlamaktadır (Cox, 1994b, s.264). Öte yandan, hegemonik bir dünya düzeni evrensel normlar, kurumlar ve mekanizmalar tarafından ifade edilen; bu norm, kurum ve mekanizmaların, baskın üretim biçimini destekleyecek olan genel kurallar sunduğu bir düzendir (Cox, 1994a, s.62). Hegemonik bir dünya düzeninde, bir yandan entelektüel ve moral liderlik diğer yandan da zayıf olan toplumsal aktörlerin rızasını kazanmak önemli hale gelmektedir (Cox, 1994b, s.264).

Tarihsel bloklar. Hegemonik bir düzenin nasıl oluştuğu sorusu ise, Gramsci'nin kuramının önemli yapı taşlarından birisi olan tarihsel blok kavramını incelemeyi gerektirmektedir. Gramsci'ye göre, "Yapılar ve üst yapılar "tarihsel bir blok" oluşturur. Yani karmaşık, çelişkili ve uyumsuz üst yapılar topluluğu, toplumsal üretim ilişkileri topluluğunun yansımasıdır." (Gramsci, 2010, s.233). Tarihsel blok, belirli bir tarihsel yapı içerisindeki üç güç kategorisi olan maddi güçler, kurumlar ve fikri öğeler arasındaki uyumdur (Gill ve Law, 1994, 93). Baskın sınıflar, belirli bir tarihsel blok içerisindeki fikirler, toplumsal ilişkiler ve kurumlar üzerinden hegemonya oluşturduğundan; tarihsel bloklar, hegemonyanın ana ögesi olan rıza üretiminin de zeminini oluşturur (Robinson, 2005, 564).

Tarihsel blok adındaki geniş toplumsal ve siyasal kümelenmeler, bir yandan hegemonyanın oluşturulma zeminidir (Gill ve Law, 1994, s.93-94), diğer yandan da belirli bir tarihsel yapı içerisinde temel değişikliklere sebep olabilecek yapısal bir dönüşüm de tarihsel blok oluşumu ile mümkün olabilir (Cox, 1994a, s.64). Bu açıdan tarihsel blok kavramı, hem hegemonik bir düzeninin oluşturulma sürecinin hem de karşı-hegemonik bir düzen potansiyelinin incelenmesi açısından önemlidir. Neo-Gramsciyan tarihsel blok kavramının en önemli yönlerinden diğeri ise, devletlerin içerisindeki tarihsel bloklarla, devletlerin sınırlarını aşan tarihsel bloklar arasındaki potansiyel ilişkiye yaptığı vurgudur. Buna göre, devletlerin içindeki ilişkiler iç tarihsel bloklar tarafından şekillendirilirken; devletler dışarıdan da dünya düzeninin temel dinamikleri çerçevesinde sınırlandırılmaktadır (Cox, 1987, s.108). Buradan hareketle, tarihsel blok kavramının, toplumsal güçler, devlet biçimleri ve dünya düzenleri arasındaki ilişkiselliğin çözümlenmesinde kritik bir önemi olduğu söylenebilir.

İran ve Türkiye'nin Mevcut Dünya Düzenindeki Konumları

İran ve Türkiye'nin günümüzde çatışan tarihsel blokların bileşeni olduğu söylenebilir. Bu duruma neden olan siyasal dönüşüm sürecinin 1979 İran İslam Devrimi'yle başladığı görülmektedir. 1979'a kadar, ABD liderliğindeki hegemonik tarihsel blok içerisinde konumlanan İran ve Türkiye'deki yönetici seçkinlerin, tehditlere yönelik kolektif imgeleri³ ortaklaşmaktaydı. İran İslam Devrimi'nden sonra, İran'da siyasal meşruiyetini yabancı karşıtlığına dayanarak inşa eden Şii ulema liderliğinde (Metin, 2011, s.97; Garthwaite, 2011, s.117) yeni bir hegemonik proje uygulamaya konmuştur. Özellikle İran-Irak Savaşı döneminde iktidarını pekiştiren (Kshosrokhavar, 2004, s.73) yeni yöneticiler açısından, İran'daki iktidarlarına yönelik en büyük tehdit,⁴ Türkiye'nin de içinde konumlandığı hegemonik tarihsel blok⁵ ve hegemon ABD idi.

12 Eylül 1980 Darbesi ise, Türkiye'nin hegemonik tarihsel bloka daha da eklemeli olduğu bir dönemin başlangıcı olmuştur. ABD liderliğindeki hegemonik tarihsel blokun, 1970'lerdeki hegemonik krizi aşmak için uygulamaya başladığı neoliberal politikalara, Türkiye'nin eklemelenmeye başlaması 1980 Darbesi'nden sonra hayata geçirilen 24 Ocak kararlarıyla olmuştur (Boratav, 2012, s.148).

3 Robert Cox, belirli bir tarihsel yapı içerisinde birbiriyle ilişki halinde üç güç kategorisi olduğunu belirtir ve bunları, maddi kabiliyetler; fikirler ve kurumlar olarak sıralar (Cox, 1981/1996, s.98). Bu güç kategorilerinden fikirleri ise ikiye ayırarak inceler: özneler arası anlamlar ve kolektif imgeler. Özneler arası anlamlar genellikle sorgusuzca kabul edilen ve toplumsal ilişkilerin doğasına ilişkin fikirlerdir. Öte yandan, kolektif imgeler, belirli bir tarihsel yapıya ilişkin, farklı toplumsal grupların, farklılaşan fikirleridir ve tartışılabilir niteliktedirler (Cox, 1981/1996, s.97-98).

4 ABD'ye yönelik "büyük şeytan" söylemi, bu tehdit algısının somutlaştığı bir söylemdir. Buna ek olarak, bu tehdit algısının karşılıklı olduğu da belirtilmelidir. İran, ABD'yi yeni kurulan İslami rejimin en büyük düşmanı olarak değerlendirirken; ABD de İran'ı, dünya düzenine Ortadoğu'dan yönelen en büyük tehdit olarak görmekteydi (Maloney, 2001).

5 ABD hegemonyası 11 Eylül saldırılarından sonra nihai krizine girmiştir (Arrighi, 2007, s.161-162). ABD hegemonyasının nihai krizine girmesinden sonra, 1945'lerden itibaren rızanın ön plana çıktığı bir ilişki türü ile nitelenebildiği için hegemonik olan dünya düzeni yerini ABD'nin liderliğinde, üstünlük kurmaya odaklanan bir tarihsel blokun baskın olduğu bir dünya düzenine bırakmıştır (Gill, 2008, s.14). Bu nedenle, bu makalede ABD liderliğindeki tarihsel blok, 2000'lerden önceki dönem için "hegemonik"; 2000'lerden sonraki dönem için "baskın" tarihsel blok olarak nitelenecektir.

Bu süreç bir yandan, ulus-aşırı sermaye gruplarıyla, Türkiye'deki sermaye sınıfının eklemleendiği,⁶ diğer yandan da Türkiye'nin ekonomik dönüşümüne uyumlu yapısal düzenlemelerin yapıldığı bir süreçti.⁷ Sonuç olarak, 1980'lerde Türkiye'deki yönetici seçkinler ve sermaye grupları hegemonik tarihsel blok içerisindeki konumlarını sağlamlaştırırken; İran'da Şah yönetimini yıkarak, yeni bir hegemonik proje uygulamaya başlayan iktidar sahipleri, hegemonik tarihsel blokta kopmalarına ek olarak, ABD başta olmak üzere hegemonik tarihsel blokun, ulus-aşırı sermaye sınıfının çıkarlarına aykırı politikalar uygulamaya yönelmiştir.⁸

İran-İrak Savaşı'nın bitmesinden (1988) sonra İran'da ekonomik ve siyasal liberalleşme çerçevesinde kimi politikalar gündeme gelmişse de,⁹ ABD ve hegemonik tarihsel blokun diğer bileşenleriyle İran arasındaki sorunlu ilişki zemini varlığını korumaya devam etmiştir. Türkiye'de ise, 1990'larda bir yandan ekonomik olarak 5 Nisan Kararları (Coşar ve Özman, 2004, s.63; Köse ve Yeldan, 1998, s.57) çerçevesinde neoliberalleşme devam etmiş ve Türkiye Avrupa Topluluğu ile Gümrük Birliği Anlaşması imzalayarak hegemonik tarihsel blokla olan etkileşimi arttırmış, diğer yandan da Türkiye dış politikası genel hatlarıyla, başta ABD olmak üzere, hegemonik tarihsel blokla işbirliği içerisinde şekillendirilmiştir.

İran İslam Devrimi'nden sonra, İran ve Türkiye için Soğuk Savaş Döneminde aynı tarihsel blok içerisinde konumlanmaktan kaynaklanan işbirliği zemini ortadan kalkmış olsa da, iki devletin farklı tarihsel bloklarda olduğu iddiasının ortaya atılmasını sağlayan koşulların temelde, 2000'lerde dünya düzenindeki önemli değişimlerle oluştuğu söylenebilir. 2000'lerden başlamak üzere, ABD hegemonyasının nihai krizine girdiği (Arrighi, 2007, s.161-162) süreçte, özellikle ABD'nin bölgelerindeki zora dayanan politikalarına ve hegemonik bir dünya düzenine karşı çıkan aktörler, dünya politikasında daha etkin olmaya başlamıştır. 2000'lerde bu aktörler, hem birbirleriyle ikili ilişkilerini geliştirmeye hem de dünya düzeninin tek bir devlet tarafından baskılanmasına karşı

6 Bu çerçevede, ulus-aşırı sınıf oluşumu olgusuna değinmek gerekmektedir. Robinson'a göre (2005, s.563) küreselleşme, dünya kapitalizminin tarihinde, ulusal ve bölgesel ekonomilerin, yeni bir küresel üretim ve finans sisteminde, ulus aşırı sınıf oluşum süreciyle de ilişkili olacak şekilde eklemlemesini içeren yeni bir aşamayı temsil eder. Bu eklemleme, ulus devlet merkezli sınıf kavramının var saydığı *ulusal* kapitalist sınıfların, uluslararası sistem düzeyinde, sermayenin ve sivil toplumun uluslararasılaşmasıyla, diğer ulusal sınıflarla birleşmesi olarak ele alınabilir (Robinson, 2005, s.563). Dolayısıyla, mevcut dünya düzeninin baskın tarihsel blokunun bileşenleri, yalnızca zengin devletlerin yöneticileri ve sermaye sınıfları değil, aynı zamanda, Üçüncü Dünya ülkelerinde, neoliberalizmi savunan ve ulus-aşırı bağlarla birbirine bağlanmış yönetici seçkinler ve sermaye sınıflarıdır (Gill, 2008, s.256-257).

7 12 Eylül 1980 Darbesi'nden sonra gündeme getirilen uygulamalarla, Türkiye'deki büyük sermaye gruplarının, uluslararası pazarda rekabet gücünü arttıran ekonomik alt yapı oluşturulmuş; bölüşüm ilişkileri bu çerçevede yeniden düzenlenmiş; üst yapısal öğeler de yeni sermaye birikim rejiminin gerekliliklerine göre yapılandırılmıştır (Özçelik, 2011, s.81,77).

8 Devrimden sonra, katı bir devletçi ekonomik model benimseyen (Ehteshami, 1995, s.97) İran'daki tüm liberalleşme girişimlerine rağmen, Türkiye ile karşılaştırıldığında İran'ın bir serbest piyasa ekonomisi olduğu söylenemezdi. Günümüzde hala İran klasik bir serbest piyasa ekonomisi olarak görülmemektedir.

9 Rafsanjani'nin cumhurbaşkanlığı dönemindeki liberalleşme politikaları, mali serbestleşme, üretim sektöründe özelleştirme, Tahran Borsasında reform, yabancı yatırımın desteklenmesi, dış borçlanma, ticari faaliyetlerin serbestleştirilmesi gibi politikalar (Ehteshami, 1995, s.104). Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde ise, gümrük tarifelerinin düşürülmesi, özelleştirmelerin devam etmesi, yabancı yatırımın teşviki gibi liberalleşme politikaları uygulanmıştır (Behdad, 2000, s.3).

kurumsallaşmaya yönelmiştir.¹⁰ 2000'lerden itibaren, Rusya ve Çin başta olmak üzere, dünya düzeninin tek bir devlet tarafından baskılanmasına karşı çıkan aktörlerle İran arasında yakın bir işbirliği kuruldu¹¹, uluslararası krizlerde bu devletlerin ortak tutum aldıkları görülmektedir.¹² Türkiye ise, 2000'lerde, bir yandan AB üyelik süreciyle, baskın tarihsel blok içerisindeki konumunu pekiştirecek yapısal düzenlemelere yönelip; NATO çerçevesinde etkin politikalar izlerken; diğer yandan ABD ile dış politikada eşgüdüm halinde olmaya devam etmiştir.¹³

İran ve Türkiye'nin birbirine karşı konumlanan tarihsel blokların bileşeni olduğu iddiasının tam olarak anlaşılabilmesi için öncelikle, tarihsel blokların da diğer tarihsel yapılar gibi değişken yapıları olduğuna dikkat edilmelidir. Ayrıca, farklı tarihsel blokların bileşeni olan aktörler arasında, çıkarlar uyuştığında ve tehdit algıları ortaklaştığında işbirliği kurulabildiğinden¹⁴ İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği, bu iki devletin farklı tarihsel blokların bileşenleri olduğu yönündeki iddia açısından bir sorun oluşturmamaktadır. İkinci olarak, İran ve Türkiye'nin dünya düzenine karşı yaklaşımlarının organik ve konjonktürel niteliklerine odaklanmak gereklidir. Baskın tarihsel bloğun diğer bileşenleri ve Türkiye'deki siyasal iktidarlar arasında konjonktürel olumsuzluklar görülse de, Türkiye'nin, yapısal ve üst yapısal nitelikleri bağlamında, baskın bloğun bir bileşeni olmaya devam ettiği söylenebilir. İran ise ekonomik açıdan liberalleşme politikaları uygulamaya yönelmiş, zaman zaman Avrupa devletleri ile ılımlı ilişkiler geliştirmiş ve hatta Saddam Hüseyin ve Taliban gibi ortak düşmanlara karşı ABD ile örtük ve sınırlı bir işbirliği kurmuş olsa da (Oktav, 2004, s.110) baskın tarihsel bloka karşı konumlanmaya devam etmiş ve kendisiyle benzer yapısal, üst yapısal niteliklere sahip olan devletlerle hegemonya karşıtlığı zemininde işbirliği yapmayı sürdürmüştür.

2000'lerde İran-Türkiye Ekonomik İşbirliğine Genel bir Bakış ve İşbirliğinde Etkili Olan İç Siyasal Koşullar

İran-İrak Savaşı'nın ilk dönemlerinde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler olumlu seyrettiği halde 1990'larda bu olumlu seyir ortadan kalkmıştır. 2000'lere gelindiğinde ticaret, yatırım, turizm gibi alanlarda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin hayli hızlı geliştiği görülmektedir.

10 Bu türden bir kurumsallaşmanın örnekleri olarak verilebilecek BRICS, Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Latin Amerika için Bolivarçı İttifak (ALBA), Neo-Gramsciyen Kuramcılarının (Cox, 1994a, s.62-64; Sinclair, 1996, s.11) hegemonyanın ve karşı hegemonyanın kurulmasını ve sürdürülmesinde temel bir işleve sahip olduğunu iddia ettiği türden kurumsallaşmalar olması açısından önemlidir

11 İran'ın nükleer krizi konusunda Rusya ve Çin'in baskın tarihsel bloktan farklılaşan tutumu, İran'ın Rusya ve Çin ile yaptığı askeri-ekonomik anlaşmalar İran'ın ŞİÖ'de gözlemci konumunda bulunması, İran'ın ABD'nin Latin Amerika politikalarına karşı konumlanan Latin Amerika devletleriyle ilişkilerini geliştirmesi, bunlara verilebilecek örneklerdendir. Ancak, 2000'lerden itibaren, Türkiye de Rusya ve Çin'le yakın ekonomik ilişkiler kurmuş ve geçmişte etkin olmadığı bölgelerde etkin politikalar izlemeye yönelmiştir. Dolayısıyla, bu devletlerle kurulan yakın ilişkiler, İran'ın karşı tarihsel bloka konumlandığını temellendirmek için yeterli değildir. Bu nedenle, uluslararası krizlerde izlenen tutumların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

12 Örneğin, Kosova Krizi, Libya Krizi, Ukrayna Krizi ele alındığında, Türkiye'nin aktif olarak baskın tarihsel blokla, İran'ın ise karşı tarihsel blokla aynı mevzide konumlandıkları görülmektedir.

13 Bu süreç, temel olarak, 15 Temmuz Darbe girişimi sonrasındaki gelişmelere kadar devam etmiştir.

14 Çin ve ABD arasındaki gelişkin ekonomik ilişkiler buna verilebilecek en açıklayıcı örneklerdendir.

2000 yılında İran ve Türkiye arasındaki ticaret hacmi, 1 milyar dolar düzeyindeyken; bu rakam 2008 yılında, 10 milyar dolar; 2012 yılında ise 22 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır (TC Ekonomi Bakanlığı, 2018). 2012 yılından itibaren, ticaret hacmi azalma eğilimine girmiş; 2015 ve 2016 yıllarında 10 milyar doların altında kalmış ve 2017 yılında yaklaşık 11 milyar dolar düzeyinde olmuştur (TC Ekonomi Bakanlığı, 2018). Dolayısıyla, İran ve Türkiye arasındaki ticaret hacmi, sıklıkla belirtilen 30 milyar dolar hedefinin (AK Parti, 2014; Milliyet, 2017) altında olmasına rağmen; işbirliğinin yavaşladığı dönemlerde dahi, 2000'lerin başındaki düzeyin hayli üstünde olmayı sürdürmüştür.

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği çerçevesinde, ticaret alanındaki kadar olmasa da yatırım ve turizm alanında da önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Örneğin, 2002 yılında Türkiye'de iş yapan İranlı şirketlerin sayısı yalnızca üç yüz on dokuz olduğu halde, bu rakam 2010 yılına gelindiğinde bin dört yüz yetmişe yükselmiştir (Habibi, 2012, s.5). İran'ın çektiği doğrudan yabancı yatırımların yıllık ortalama 3 milyar dolar olduğu 2011 öncesinde, Türkiye'nin İran'a doğrudan yatırımları en fazla yüz yirmi sekiz milyon dolar ile 2008 yılında olmuş; 2008'den sonra, bu rakamlar düşüş eğilimine geçmiş ve 2012 yılında Türkiye'den İran'a 2 milyon dolar değerinde yatırım gerçekleşmiştir (DEİK ve TİM, 2016, s.58). Turizmde de özellikle İran'dan Türkiye'ye gelen turist sayısında belirgin bir artış olduğu görülmektedir. 2008 yılında İran'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı 1 milyon iken (Habibi, 2012, s.4); 2017 yılında bu sayı 2-2.5 milyon düzeyine yükselmiş, Türkiye'ye gelen yabancı turistler arasında İranlılar, Ruslar ve Almanlar'ı takip ederek üçüncü olmuştur (NTV, 2014).

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğini etkileyen iç siyasal koşullara ilişkin üzerinde durulması gereken ilk nokta, Türkiye'nin 1980'lerden itibaren tacir devlet haline gelmesi, yani dış politikayı ekonomik karşılıklı bağımlılık kavramını ön plana çıkararak ve ekonomik ilişkileri temel olarak düzenlemeye (Özdemir ve Serin, 2016, s.469) yönelmesiyle ilgilidir.¹⁵ Türkiye'nin tacir devletleşmesi süreci, Cox'un (2001, s.49) özellikle Soğuk Savaş'tan sonra, devlet politikalarının, neoliberalizmin ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde yeniden kurgulanmaya başladığını belirttiği dünya düzeni niteliğiyle uyumlu olduğu söylenebilir. Buradan hareketle, AK Parti iktidarı döneminde Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin, Türkiye bakımından yalnızca İran'a özel bir durum olmadığı, Türkiye'nin bu dönemde, ekonomik işbirliği geliştirme potansiyelini, genel olarak bir dış politika önceliği haline getirmiş olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Türkiye açısından üzerinde durulabilecek diğer önemli konu, sermaye sınıflarının çıkarlarıdır. Aslında AK Parti'nin genel olarak sermaye sınıflarının çıkarına yarayan politikalarının Türkiye sermaye sınıflarının tümü açısından verimli bir ortam oluşturduğu söylenebilecekse de, AK Parti'nin iktidara gelişi ve iktidarını pekiştirmesi süreçleri, İslami sermayenin bir yandan güçlenmesi, diğer yandan da, Milli Görüş çizgisinden uzaklaşarak, küresel ekonomiyle

15 Dış politikanın bu şekilde ekonomileştirilmesi süreci, Özal döneminde başlamış, Gümrük Birliği Anlaşması ile derinleşmiş ve AK Parti iktidarının komşularla sıfır sorun politikası döneminde doruk noktasına ulaşmıştır (Kirişçi, 2009, s.42,33).

bütünleşmesi özellikle de İslam dünyasında etkinliğini arttırması süreçlerine koşut olmuştur¹⁶ (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015, s.878). Türkiye içerisinde güçlenen İslami sermayenin, ekonomik etkinlikleri için odaklandığı İslam coğrafyasının AK Parti hükümetinin bu bölgeyle kurduğu ilişkiler aracılığıyla daha karlı bir alana dönüştüğü düşünülebilir. Dolayısıyla, AK Parti iktidarı ile genel olarak ana akım Türkiye sermayesinin özelde de İslami sermayenin¹⁷ çıkarları arasında kapsamlı bir ortaklık kurulmuştur.

Türkiye'yle olan ekonomik işbirliğinin İran açısından içsel etkisinin ise, İran ekonomisinin ihtiyaçları çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. 1997-2005 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapan Muhammed Hatemi döneminde, Haşimi Rafsancani döneminde başlayan liberalleşme eğilimi genişletilerek devam etmiştir (Behdad, 2000, s.3). Bu çerçevede 2002 yılında Yabancı Yatırımı Teşvik Yasası uygulanmaya konulmuş; bu yasa ile bazı kısıtlar getirilmiş olsa bile,¹⁸ İran'a yabancı yatırım yapılmasının önü açılmıştır. Bu bağlamda, Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilerin yatırım alanında geliştirilmesinin zemini de oluşturulmuştur. Rafsancani ve Hatemi'nin ekonomi politikalarını eleştirdiği halde, Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde, 2005-2009 dönemlerini kapsayan "Küresel Ekonomi ile Etkileşim Halindeki Ulusal Ekonominin Bilgi Temelli Büyümesi" alt başlıklı kalkınma planı, piyasa yanlısı içeriğine rağmen kabul edilmiştir (İsfahani, 2009, s.34).

Sonuç olarak, 2000'lerin başlarından itibaren, İran'da küresel ekonomiyle bütünleşme yönünde bir eğilim bulunmaktaydı. Ancak bu eğilimin, özellikle Avrupa ve ABD menşei şirketlerin beklenti ve taleplerini karşılamaktan uzak nitelikte olduğu da belirtilmelidir. Yabancı Yatırımı Teşvik Yasası'nda, sivil katılım, geri satın alma, yap-işlet-devret gibi, yabancı yatırım yöntemleri tanınmış olmakla birlikte İran'ın yabancı yatırımcılar açısından en cazip sektörlerinden olan enerji sektöründe kullanılan, geri satın alma anlaşmaları, bu anlaşmaların, yatırımcılar için yeterince karlı olmayan ve şirketlere beklenen ölçüde yetki vermeyen niteliği nedeniyle, yabancı yatırımcı çekmek konusunda beklenen ölçüde başarılı olamamıştır (DEİK ve TİM, 2016, s.74,18).

ABD Yatırımlarının İran-Türkiye Ekonomik İlişkilerine Etkileri

İran, 1979'daki Rehine Krizi'nden itibaren ABD; sonraki dönemlerde AB ve BM tarafından uygulamaya konulan çok sayıda yaptırıma maruz kalmıştır.¹⁹ Bu yaptırımlar ağırlaştıkça İran

16 Bu süreçte Türk Sanayicileri ve İşinsanları Derneği (TÜSİAD) sermayesine ve siyasal iktidara ek olarak, Türkiye İşadamları ve Sanayicileri Konfederasyonu (TUSKON), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) gibi İslami sermayenin etkili olduğu sermaye örgütleri, dış politikanın şekillendirilmesinde temel bir aktör durumuna gelmiştir (Öniş, 2011, s.56).

17 AK Parti'nin, toplumsal yaşamda dinin rolüne ilişkin politikaları, dış politikasının yönelimi ve rant aktarım süreçlerine bakıldığında, İslami sermayeyi güçlü olarak temsil eden bir parti olduğu belirtilmektedir (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015, s.884)

18 Yabancı yatırımın, istihdam yaratması, teknolojik yenilikler getirmesi, ülke içinde tekelci konuma gelmemesi ve yabancı yatırımın ürettiği hizmet ve ürünlerin değeri, o sektörde yapılan yerel üretimin yüzde yirmi beşinden fazla olmaması gereği belirtilmiştir (İran's Foreign Investment Promotion and Protection Act, 2. madde).

19 Rehineler Krizi döneminde, ABD Başkanı Jimmy Carter, İran'a ilk ambargoyu uygulamış (Jones, 2017), 1995'te İran-Libya Yatırım Yasası onaylanmış; 2001'de süresi dolan bu anlaşma 5 yıl süre için uzatılmıştır. 2010'da ABD,

ekonomisini zor duruma sokmasının yanı sıra (Berber, 2013), İran'ın ekonomi konusunda işbirliği yaptığı aktörlerin değişmesine ve belirlemekte olan karşı hegemonik tarihsel blok içerisindeki aktörlerle arasındaki işbirliği zemininin genişlemesine neden olmuştur. 2000'li yılların ilk dönemlerinde Almanya ve İtalya'nın başını çektiği Avrupa devletleri İran'ın en önemli ekonomik ortaklarıydı. (DEİK ve TİM, 2016, s. 59). İran'ın hegemonik tarihsel blok içerisinde ABD ve Avrupa devletleri arasında bir kırılma yaratarak Avrupa ile ekonomik ilişkiler kurma çabasının, Avrupa devletlerinin yaptırımlara destek vermesinden dolayı sonuçsuz kalması; İran'ı, ekonomik işbirliği için özellikle Rusya ve Çin'e yöneltmiştir (Habibi, 2012, s.5).

Rusya ve Çin'e ek olarak, yaptırımlara rağmen İran'la ekonomik işbirliğini kısıtlı da olsa sürdüren diğer bir devlet Türkiye olmuştur.²⁰ Yaptırımların, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğine; birisi kolaylaştırıcı, diğeri kısıtlayıcı olmak üzere iki farklı yönden etkisi olduğu söylenebilir. Yaptırımların, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri kolaylaştıran etkisi, yaptırımlardan ekonomisi olumsuz etkilenen İran'ın Türkiye ile ekonomik işbirliğini, yaptırımları aşma aracı olarak görmesiyle (Habibi, 2012, s.1) ilgilidir. Yaptırımların İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğini kısıtlayan yönü ise, Türk aktörlerin İran'la kuracağı ekonomik işbirliğinin sınırlarının, AK Parti hükümetinin ve Türkiye sermaye sınıfının, baskın tarihsel blokla olan organik bağları nedeniyle, baskın tarihsel blok tarafından çizilmesiyle ilgilidir. O halde, yaptırımların İran ve Türkiye ekonomik işbirliğine yaptığı bu iki zıt yönlü etkiyi daha yakından çözümlenmek yerinde olacaktır.

İşbirliğini Kolaylaştıran Etki

İran'daki yönetici seçkinlerin, Türkiye'yi yaptırımların olumsuz etkilerini aşmanın bir aracı olarak değerlendirme yaklaşımının (i) Türkiye'deki özellikle İslami sermaye sınıfının çıkarlarıyla ve (ii) AK Parti'nin Ortadoğu politikası ile uyum içerisinde olduğu söylenebilir.

(i) Yaptırımlara rağmen, İran'la ekonomik ilişkiler geliştirmeye devam eden şirketler arasında, Gübre Fabrikaları Türk AŞ. (Gübretaş), Hayat Kimya, Kuzu Grup, Sıtkı Ayan'a ait Som Petrol, Gent Elektrik, Turang Transit Taşımacılık gibi holdingler başı çekmektedir. Gübretaş, 2008 yılında, İran'ın önemli petrokimya şirketlerinden olan Razi Petro Kimya'yı almış (Gübretaş, 2015); 2012 yılında Amonyak Depolama Tankı ve Kazan inşaatı için yeni yatırımlar yapmış ve bu tesis de 2016 yılında hizmete açılmıştır (Gübretaş, 2016). Hayat Kimya, 2009 yılında 150 milyon dolarlık bir yatırım yaparak İran'da temizlik kâğıdı üretimine başlamış (Hürriyet, 2009); 2014'te İran'daki yatırım sayısı 500'e yaklaşmıştır (Salih, 2014). İran'da yüz bin konutluk "uydu kent"

---

genişletilmiş yaptırım uygulamasını (*The Comprehensive Iran Sanctions Accountability and Divestment Act-CISADA*) yürürlüğe koymuş ve bu uygulama 2011'de yeni maddelerle genişletilmiştir. 2012 yılında ABD ve AB petrol ambargosu uygulamaya başlamıştır. Bunlara ek olarak, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2006 tarihli, 1737 sayılı; 2008 tarihli 1803 sayılı; 2008 tarihli 1835 sayılı; 2010 tarihli 1929 sayılı kararlarıyla İran'a yönelik yaptırımlar uygulanmıştır.

20 Bu olgudan, Türkiye'nin de Çin ve Rusya gibi karşı tarihsel bloğun bir bileşeni olduğu sonucunu çıkarmak, hataya düşmek olur. Hem Türkiye'nin yapısal ve üst yapısal olarak baskın tarihsel blokla bütünleşmiş olması, hem baskın tarihsel blokla ortak dış politika yönelimi, Türkiye'nin konjonktürel çelişmelere rağmen, baskın tarihsel bloğun bir bileşeni olmayı sürdürdüğünü göstermektedir.

projesinin yapımını üstlenen Kuzu Grup (Emlak Kulisi, 2010), İran'da alt yapı alanında da faaliyet göstermiştir (Milliyet, 2016). Sıtkı Ayan'a ait olan şirketler, İran'da elektrik ithalatından boru hattı inşaatına kadar pek çok alanda faaliyet göstermiştir. Burada sıralanan sermaye gruplarının her birisinin, AK Parti ile yakın ekonomik ve siyasal ilişkileri ve organik bağları olduğu, AK Parti iktidarı döneminde hızla güçlendikleri görülmektedir.²¹

(ii) İrândaki yönetici seçkinlerin, Türkiye'yi yaptırımların olumsuz etkilerini aşmanın bir aracı olarak değerlendirme yaklaşımı çerçevesinde üzerinde durulması gereken ikinci önemli öge, bu yaklaşımın AK Parti'nin Ortadoğu politikasıyla uyum içerisinde olmasıdır. AK Parti hükümeti, geleneksel Türk dış politikasının aksine, Ortadoğu'yla çok yönlü ve kapsamlı ilişkiler geliştirmeye yönelmiştir (Altunışık ve Martin, 2011, 571). AK Parti hükümetinin bu yönelimi, Ortadoğu başta olmak üzere, Türkiye'nin çevre coğrafyasıyla arasındaki yabancılığın aşılması iddiasını taşıyan bir güç tasavvuruna dayanmıştır (B.Duran, 2010, s.15). Komşularla Sıfır Sorun Politikası çerçevesinde somutlaşan bu yönelim sayesinde AK Parti içerisindeki politika yapımcılar Türkiye'nin yalnızca bölgesinde değil, küresel olarak da güçlü bir aktör olmasını sağlayacağını varsaymaktaydı (Öniş, 2011, s.50).

AK Parti iktidarının Ortadoğu'ya yönelik yukarıda belirtilen yaklaşımının, Türkiye'deki iç siyasal değişimlerle yakından ilişkili olduğu hatta bu değişimleri yansıttığı ve AK Parti'nin iç siyasal alanda iktidarını pekiştirmesinin bu partinin İslam coğrafyasında etkili olmaya yönelmesinde önemli bir etkisi olduğu da belirtilmelidir (Öniş, 2012, s.16). AK Parti hükümetinin, İran'ın nükleer krizinin çözümünde arabuluculuk yapmaya yönelmesi,²² 2010 Takas Anlaşması'nın imzalanması ve Takas Anlaşması'nın kabul edilmemesinden sonra Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde (BMGK) yeni yaptırım paketine "hayır" oyu vermesi de AK Parti'nin yukarıda belirtilen Ortadoğu politikaları çerçevesinde yaklaşılmalıdır.²³

21 Örneğin, Gübretâş'ın yönetim kurulu başkanlarından İrfan Güvendi, 2011 yılı AK Parti Giresun milletvekili adayı olmuş (Giresun Haberci, 2011) MÜSİAD Ankara Şubesi Başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur (MÜSİAD, 2014). 2003-2011 yılları arasında Gübretâş'ın müdürlüğünü yapan Mehmet Koca, FETÖ soruşturması kapsamında kayyum atanmış Boydak Holding'in başına getirilmesine ek olarak (Yeni Şafak, 2016), Fazilet Partisi içerisinde aktif olarak siyasete katılmış, 2002 yılında AK Parti İstanbul milletvekili aday adayı olmuş ve 1999-2002 yılları arasında MÜSİAD Merkez Yönetim Kurulu üyesi olmuştur. "Anadolu Kaplanları" arasında anılan Hayat Kimya ise, AK Parti döneminde Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu arasında hızla yükselmiş (Sol, 2009); Holdingin Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Yahya Kığılı, Ahmet Davutoğlu ve Kadir Topbaş ile birlikte İlim Yayma Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır (İlim Yayma Cemiyeti, yty.). Kuzu Grup, AK Partili'li belediyelerin olan İSKİ ve BUSKİ atık su tesislerinin işletmesini sürdürmenin yanı sıra (Kuzu Grup Resmi İnternet Sitesi, yty) TOKİ ihalelerinde en büyük payları alan (Vatan, 2008) ve AK Parti döneminde hızla büyüyerek dünyanın en büyük müteahhit firmaları arasına giren (Pusula Haber, 2017) bir işletmedir. Sıtkı Ayan, "AK Parti'nin İrândaki yıldızı" olarak görülmesinin yanı sıra, kendisine ait Turang Transit Taşımacılık'ın, AK Parti hükümetinden Cumhuriyet tarihinin en büyük ikinci yatırım teşvikini almasıyla da anılmaktadır (Cumhuriyet, 2017).

22 AK Parti hükümetlerinin dış politika üzerinde en etkili figürlerinden olan Ahmet Davutoğlu, uluslararası krizlerde arabuluculuk yapmanın güçlü Türkiye'nin sorumluluğu olduğu iddia etmekteydi (Davutoğlu, 2010, s.12).

23 AK Parti hükümetinin bu türden politikalarının, Türkiye'nin AK Parti döneminde dış politikada daha bağımsız olduğu, Batı güdümünden çıktığı ve bu nedenle de Doğu devletleri ile de daha iyi ilişkiler geliştirebildiği yönündeki sava (Öniş, 2011, s.53; Altunışık ve Martin, 2011, s.584) çekinceli yaklaşmakta yarar bulunmaktadır. Nitekim AK Parti hükümetinin Ortadoğu'da etkili politikalar izlemesi politikası baskın tarihsel blokla AK Parti hükümetinin eşgüdümlü olarak oluşturduğu bir politikadır. Büyük Ortadoğu Projesi'nde Türkiye'nin eş başkan olması (Günal, 2004, s.160), AK Parti ve ABD arasındaki "model ortaklık" (Alırza ve Aras, 2012, s.7) bu iddianın dayanak noktasıdır.

Sonuç olarak, İran'la ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda, AK Parti hükümetinin, dış politik yönelimi, iç siyasal alanda AK Parti iktidarıyla organik bağları olan sermaye gruplarının, İran'daki çıkarlarını destekler konumda olmuştur. Ayrıca, hem ABD ve Avrupa menşeli şirketlerin hem de Türkiye'de ABD ve AB ile organik bağları kuvvetli olan sermaye gruplarının İran'la ekonomik ilişki geliştirmek konusunda, yaptırımlar nedeniyle çekinceli olmasının,²⁴ AK Parti ile organik ilişki içerisindeki bu sermaye gruplarının rekabet olanaklarını güçlendirdiği de düşünülebilir. Bunlara ek olarak, AK Parti'nin Ortadoğu'daki politikaları ile İran'la ekonomik işbirliği içerisinde olan sermaye gruplarının, siyasal olarak da AK Parti ile ilişkili oldukları göz önüne alınır, bu ilişkinin AK Parti iktidarına yapısal ve üst yapısal bir desteğe dönüştüğü de düşünülebilir.

İşbirliğini Kısıtlayan Etki

İran'ın enerji sektörüne yönelen ABD yaptırımlarının 2010 yılından itibaren sıkılaşılmaya başlamıştır.²⁵ 2010 ve 2011 yılında gündeme getirilen yeni uygulamalarla ABD'nin İran'a uygulanan yaptırımları sıkılaştırması karşısında AK Parti hükümetinin tutumu, ABD'nin rızasını alarak, yaptırımlardan muafiyet sağlamaya yönelik olmuştur. Bu çerçevede Türkiye İran'dan petrol alımını yüzde yirmi azaltmasına karşılık altı ay süreyle yaptırımlardan muaf tutulmuştur (Bloomberght, 2012); muafiyetin uzatılması için ABD ile müzakere edilmeye başlandığında, bir yıl içerisinde Türkiye'nin İran'dan petrol alımı yüzde kırk azaltılmıştı (Erdil, 2013).

Yaptırımların İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğini kısıtlayan etkisinin, aslında yaptırımların yalnızca İran'ı hedef almamasıyla ilgili olduğu söylenebilir. İran'a uygulanan ABD yaptırımları aynı zamanda, ABD liderliğindeki tarihsel bloku sağlamlaştırmak amacıyla da kullanmıştır. Bu yaptırımlar nitelikleri gereği, İran'la ABD'nin çizdiği sınırlar dışında ekonomik işbirliği geliştiren tüm aktörleri hedef almıştır.²⁶ ABD'nin Türkiye'nin İran bankası olan Bank Mellat ile ilişkisini kesmesi konusundaki uyarısı bu bakımdan açıklayıcıdır. ABD Hazine Bakanlığı Terörizm ve Finansal İstihbarat Müsteşar Yardımcısı D.S. Cohen (Aktaran: Çamlıbel, 2011), BMGK yaptırımlarında bulunmadığı halde, Türkiye'nin Bank Mellat ile ilişkisini kesmesi gereğini şu şekilde savunmuştur:

İran nükleer krizi konusunda da şu noktalara dikkat çekilebilir: Öncelikle Takas Anlaşması aslında, Brezilya ve Türkiye'nin girişimleriyle imzalanmasından bir süre önce ABD tarafından hazırlanmış bir anlaşma idi (Larrabee ve Nader, 2013, s.28) ve bu anlaşmanın asıl amacının İran'ı baskı altında tutarak, istenilen diplomatik sonuçları almak için ABD tarafından hazırlandığı iddia edilmektedir (Üstün, 2010, s.19). ABD'nin bu anlaşmayı önce hazırladığı ve sonra teşvik ettiği halde kabul etmemesinin nedenleri ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, AK Parti hükümeti açısından bakıldığında, bu durumda BMGK'da yeni yaptırım paketine "hayır" oyu verilmemesinin, "güçlü" ve "bağımsız" Türkiye görünümüne zarar vereceği söylenebilir.

24 İran ve P5+1 arasındaki anlaşmayı takiben daha geniş bir yelpazedeki sermaye grubunun İran'a yöneldiği görülmektedir. Bunlar arasında, Arçelik, İnci Holding, Zorlu Holding sayılabilir (A.E. Duran, 2016).

25 1998-2010 yılları arasında, İran enerji sektörüne yatırım yapılmaya devam edildiği halde, ABD hiçbir şirket için, yaptırım yasasını ihlal ettiği gerekçesiyle cezai uygulama yapmamıştır (Katzman, 2011, s.8).

26 Örneğin, CISADA, İran'la bankalar üzerinden mali işlem yapacak ya da İran'ın enerji sektörünün geliştirilmesinde kullanılabilecek, yıllık 5 milyon dolardan fazla mal ya da hizmet satışı yapacak aktörlere yaptırım uygulamayı ön görmekteydi (Katzman, 2011, s.24,4).

Bu bankanın nükleer silahlanmaya desteği sadece ABD tarafından değil, AB, Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerce de tescillendi. Türkiye'deki şubeleri de dâhil olmak üzere tamamen izole edilmesi gerekiyor. İkinci nokta ise şu: İran ile herhangi bir mali ilişki bu ülkenin bu ilişkileri şeffaf olmayan faaliyetleri için suiistimal etmesi tehlikesini de birlikte getiriyor. Türk hükümetini bu konuda çok uyanık olmaları konusunda uyardım.

Cohen'in yukarıdaki ifadesinde öncelikle ABD'nin AK Parti hükümetine İran'ın bölgesel bir tehdit olabileceğini belirtmiş; Bank Mellat'la ilişkilerin kesilmesi gerektiği fikrinin, baskın tarihsel blok içerisindeki diğer aktörler tarafından da paylaşıldığının vurgulamıştır. Bu vurgu, Cohen'in "Türkiye ABD'nin stratejik ortağıdır. Benim ziyaretim de devam eden bu diyalogun bir parçası" (Çamlıbel, 2011) sözleriyle birlikte değerlendirildiğinde, ABD'nin AK Parti hükümetini, baskın tarihsel bloğun bir bileşeni ve ABD'nin yakın müttefiki olması gerekçesiyle, bunun sorumluluğuna uygun tutum alması konusunda uyardığı sonucuna varılabilir. Sonuç olarak, Cohen'in Nisan 2011'in sonlarında yaptığı ziyareti takiben Mayıs 2011'de Türkiye bankaları Bank Mellat'la ilişkilerini kesmiş (Sabah, 2011) ve AK Parti hükümeti, Bank Mellat'ın Türkiye'deki şubelerinin kapatılmasına karşı koyduğu halde (İnat, 2015, s.14.) 2013'te Bank Mellat Türkiye'nin aktif büyüklük açısından en küçük bankası haline gelmiştir (Akşam, 2013).

ABD'nin 2010-2016 yılları arasında İran'a uyguladığı yaptırım rejiminin en önemli boyutunu İran'ı uluslararası mali sistemden dışlamak oluşturduğundan (Katzman, 2018, s.28), ABD'nin Türkiye'ye baskısı da bankacılık sektöründe odaklanmıştır (İnat, 2015, s.14). İran'dan enerji almayı sürdüren Türkiye, İran'ın uluslararası mali sistem üzerinden işlem yapamaması sorununu, enerji alımını altın üzerinden yaparak aşmıştır. Bunun üzerine ABD, İran doğalgazının altın gibi değerli madenler üzerinden alınmasını da yaptırımlara dâhil eden yeni bir yasa hazırlamış ve bu yasa Şubat 2013'te uygulanmaya başlanmıştır (Kırdar, 2013, s.1-2). Yeni yaptırım yasası ayrıca, İran'la enerji ticaretine devam eden ancak mali işlemleri durduran aktörlerin mali işlemleri için Halk Bank'ın kullanılmasını da yaptırımların kapsamı içerisine alınmıştır (Kırdar, 2013, s.2). Bu süreç, ABD ve AK Parti hükümetiyle, İran iç siyaseti açısından önemli sonuçları olan bazı konuların gündeme gelmesine neden olmuştur.

Babek Zencani ve Rıza Sarraf Olayları

Babek Zencani ve Rıza Sarraf'ın eylemlerinin ne olduğunun, ortaklıklarının bulunup bulunmadığının, başka hangi aktörlerle işbirliği halinde olduklarının araştırılması bu makalenin konusu dışındadır. Ancak bu iki davanın, ABD yaptırımlarının İran-Türkiye ekonomik işbirliğini ne şekilde etkilediğini iç siyasal ilişkiler ve ABD ile ilişkiler çerçevesinde gösteren açıklayıcı davalar olduğu söylenebilir. Bu çerçevede iki konu ele alınabilir: (i) ABD'nin Sarraf ve Halk Bank konusunu gündeme getirme zamanlaması ve bu konuyu hangi bağlamda kullandığı (ii) İran'daki iç siyasal mücadele açısından Zencani davasının ne ifade ettiği.

Sarraf ve Halk Bank konusunu gündeme getirme zamanlaması ABD'nin bu konuya yaklaşımını örnekleme açısından önemlidir. Burada üzerinde özellikle durulması gereken nokta, ABD'de 2013 yılında yeni yaptırım paketinin yasalaşmasından sonra Türkiye'den Halk Bank'ın İran'la yaptığı işlemlere devam edeceği yönünde açıklama yapılmasıdır (Haber 7, 2013). Dolayısıyla, Türkiye'nin altın ticaretinin de Halk Bank'ın İran'la yaptığı işlemlerin ABD'nin bilgisi dışında olduğu düşünülemez. Ancak ABD yeni yaptırım paketinin uygulanmaya başlandığı, Zencani'nin yakalandığı ve 17-25 Aralık olaylarının olduğu 2013 yılındansa, bu konuyu, İran'la P5+1 ülkelerinin anlaşma imzalanmasından, yaptırımların görece hafifletilmesinden sonra 2016 yılında gündeme getirmiştir.

Yukarıda çizilmeye çalışılan çerçevede şu noktalara dikkat çekilebilir (i) Her ne kadar Mısır'da Abdülfettah El Sisi'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra ABD ve AK Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımları farklılaşmaya başlasa da bu iki aktör Ortadoğu'da pek çok alanda işbirliği halinde olmaya devam etmekteydi.²⁷ AK Parti'nin İran'a uygulanan yaptırımları ihlal etmesine, söylemler üzerinden müdahale etse de fiili düzlemde karşı çıkmama nedeninin AK Parti hükümeti Ortadoğu'da işbirliği yapıyor olması olduğu düşünülebilir (Habibi, 2012, s.5). (ii) Türkiye'deki 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında, AK Parti hükümeti ve ABD arasındaki çıkar ayrışması belirginleşmiş, darbe girişimi ve sonrasında AK Parti'nin ABD'den beklediği desteği görmemesiyle AK Parti hükümeti, özellikle Rusya ve İran'la ilişkilerini geliştirmeye ve Astana Süreci'nde de olduğu gibi, Suriye konusunda da bu iki devletle diyalog zemini yakalamaya odaklanmıştır. (iii) Bu iki olgudan hareketle, ABD'nin yaptırımların ihlali konusunu, yaptırımların esnetildiği dönemde gündeme taşınması, AK Parti hükümeti üzerinde baskı kurma çabası olarak değerlendirilebilir.

Zencani konusunun İran'da gündeme gelmesi ise, İran'ın iç siyasal mücadeleleri ile yakından ilişkilidir. Hasan Ruhani'den önce iki dönem cumhurbaşkanlığı yapan Ahmedinejad'ın, Zencani'nin işlerini ekonomik bir fırsat olarak görerek, Zencani ile işbirliği yaptığı (Aftabnews, 2017); hatta Sarraf'ın²⁸ ve babasının Ahmedinejad hükümetiyle ekonomik işbirliği halinde olduğu belirtilmektedir (Parsine, 2017). Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra gündeme gelen yolsuzluklar, bu yolsuzlukların Ahmedinejad dönemindeki hükümet üyelerinin yardımlarıyla yapıldığı iddiasıyla gündemde tutulmuştur (Aparat, 2017).

Ruhani hükümetinin, bu iddialar üzerine, yolsuzlukla mücadele konusunda yeni stratejiler geliştirerek (Donya-yé Êqtésâd, 2015), bu konuyu hem bir siyasal meşruiyet aracı olarak hem de siyasal rekabette kullandığı görülmektedir. Ruhani'nin Başdanışmanı, bir yandan bu türden

27 ABD ve AK Parti hükümeti arasında imzalanan Eğitim-Donat Anlaşması ve İncirlik Mutabakatı bu işbirliğinin somutlaştığı iki örnektir.

28 Rıza Sarraf, kendisiyle yapılan bir röportajda, tek amacının ambargo altındaki İran'a hizmet etmek olduğunu söyleyerek, İran hükümeti ve Zencani'yle ilişkisinin olduğu yönündeki iddiaları reddetmiştir (Parsine, 2014). Buna rağmen, Zencani davasının soruşturulması için oluşturulan komisyonun başkanı Emir Abbas Sultani, Zencani ve Sarraf arasında ekonomik ilişki olduğu yönünde kuşku olmadığını belirtmekte ve Zencani'nin idam cezası almasından sonra, Türkiye ile İran arasında suçluların iadesi anlaşması olduğu için Sarraf'ın idam cezası almamak için ABD'ye bilerek gittiğini iddia etmektedir (Tasnim News, 2016).

büyük bir yolsuzluktan tek bir kişinin sorumlu olamayacağını, Zencani'nin İran içerisinde başlayan bir zincirin bir halkası olduğunu söylerken; diğer yandan İrandaki yolsuzlukların yaygınlaşmasının asıl nedeninin, yaptırımların bu türden yolsuzlukları teşvik eden koşulları olduğunu belirtmiştir (Fararu, 2014). Ruhani'nin Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri ise, İran içerisinde bazı kişilerin yolsuzluklara ilişkin geçmiş konuların gündeme getirilmemesi gerektiğini söylediğini, ancak Ruhani hükümetinin, kişilerin talepleri uğruna, İran halkının çıkarlarını görmezden gelmeyeceğini ve yolsuzluklara atıf yaparak, Ruhani hükümetinin en büyük onur kaynağının barışı ve güveni yeniden sağlayarak kurumların düzgün işlemesini sağlamak olduğunu söylemiştir (Baharnews, 2017). Dolayısıyla, yolsuzluklar konusunun geçmiş hükümetlerle ilişkisi siyasal meşruiyet ve rekabet aracı olarak kullanılmıştır.

Sonuç

Bu makalede, İran-Türkiye ekonomik ilişkileri, yalnızca rekabet ya da işbirliği üzerinden nitelemek veya yalnızca bölgesel ya da küresel düzlemde incelemek gibi ikiliklere düşmeden sürekli, gerçek, somut etkileşimlerin ve olayların bir görünümü olarak ele alınmıştır. Diğer kuramlardan farklı olarak Neo-Gramsciyan Kuram, iki devlet arasındaki ekonomik işbirliğini, iç siyasal mücadeleler ve uluslararası güç ilişkileri arasındaki etkileşim çerçevesinde ele almayı olanaklı kılmıştır. Dahası, bu kuram, mevcut dünya düzenini ve başta İran-Türkiye ve ABD olmak üzere, bu düzenin aktörlerinin eylemlerini ve yönelimlerini verili almak yerine karşıt tarihsel blokların mücadelesi bağlamında kavrayarak bu ilişkileri tarihsel seyri içerisinde incelemeye olanak tanımıştır. Makale çerçevesinde ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

(i) 2000'lerde, İran ve Türkiye arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesinde, her iki devlet içerisindeki siyasal yönelimler etkili bir belirleyendir. İranda 1990'larda başlayan liberalleşme eğiliminin 2000'lerde devam etmesi ve aynı yıllarda Türkiye'nin ekonomik ilişki kurmaya yönelik dış politika geliştirme yönelimi, ikili ekonomik işbirliğinin gelişmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Türkiye'de, yaptırımlara rağmen, İran'la ekonomik ilişki geliştiren sermaye gruplarının nitelikleri, AK Parti döneminde Türkiye'nin, İran'la kurduğu ekonomik ilişkilerin, ulusal çıkarlar veya bir bütün olarak sermayenin çıkarları değil, özellikle yönetici seçkinlerle yakınlık içerisinde olan belirli sermaye gruplarının, İslami sermayenin, çıkarları çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir.

(ii) Her iki devletin de ABD ile olan ilişkilerinin niteliği, dünya düzeni içerisindeki konumları ve dış politika yönelimi, ekonomik işbirliğinin önemli bileşenleridir. ABD yaptırımları altında olan İran ekonomisi açısından Türkiye'yle kuracağı ekonomik ilişkiler hayli önemli hale gelmiştir. İran'a yaptırım uygulanıyor olması, Türkiye'deki İslami sermayenin İslam coğrafyasına açılma yönelimi ve AK Parti'nin ABD ile eşgüdümlü oluşturulan Ortadoğu politikalarıyla kesiştiğinde; yaptırımlar, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğine olumlu yönde etki etmiştir. Ancak, Türkiye'nin baskın tarihsel blok içerisindeki bir devlet olması, Türkiye'deki iktidarın İran'la

ekonomik ilişkilerini belirlemek konusunda tek otorite olmamasını beraberinde getirmiş; özellikle 2010 sonrasında yoğunlaşan yaptırımlar Türkiye – İran ekonomik işbirliğini kısıtlamıştır.

(iii) ABD yaptırımları ve bu yaptırımların aşılması süreci, hem ABD'nin AK Parti'yle olan ilişkileri açısından; hem de İran'daki iç siyasal mücadele açısından siyasal baskı aracı olarak kullanılmıştır. İran bakımından, yaptırımların aşılması sürecinde ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları, Ruhani hükümeti tarafından, karşıt siyasal hizbe yönelik bir siyasal baskı aracı olarak kullanılmıştır. Ruhani hükümeti, bir yandan yaptırımların, yolsuzluklara uygun bir zemin oluşturduğunu vurgulamış; diğer yandan da yolsuzlukla mücadeleyi hükümetinin, önemli bir meşruiyet kaynağı haline getirmeye çalışmıştır. ABD, AK Parti hükümetiyle, Ortadoğu'da eşgüdümlü politikalar izlediği dönemde, hükümetin İran'la olan ekonomik işbirliğine fiili düzlemde karşı çıkmazken; ABD ile ilişkileri bozulan AK Parti hükümeti, karşı tarihsel blokla Ortadoğu'da işbirliğine yöneldiğinde, ABD bu işbirliğine Rıza Sarraf ve Halk Bankası üzerinden karşı çıkmıştır. Bu bakımdan, AK Parti hükümetinin, İran'la kurduğu ekonomik işbirliği ABD tarafından AK Parti hükümetine uygulanan bir siyasal baskı aracına gelmiştir.

Kaynakça

- “ABD Türkiye’yi muaf tutacak”. 13 Haziran 2012, Bloomberg HT, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1160905-abd-turkiyeyi-muaf-tutacak> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “AKP sermayesinin yükselişi sürüyor”. 23 Temmuz 2009, Sol, <http://haber.sol.org.tr/ekonomi/akp-sermayesinin-yukselisi-suruyor-haberi-16017> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Alırıza B. ve Aras B. (2012)“U.S.-Turkish Relations: A Review at the Beginning of the Third Decade of the Post-Cold War Era” *Center for Strategic & International Studies (CSIS)* ve *Center for Strategic Research (SAM)Raporu*, http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/11/Aliriza_Aras_USTurkishRelations_Web.pdf (27Şubat 2018)
- Altunışık M. B. ve Martin, L.G. (2011). “Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP”. *Turkish Studies*, Vol.12, No. 4, 569-587.
- “Ambargo Sonrası İnan Ekonomik Etki Analizi” (2016). DEİK ve TİM, İstanbul, https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf (Erişim:28 Şubat 2018).
- Arrighi, G. (2007). *Adam Smith in Beijing Lineages of the Twenty First Century*, New York: Verso.
- Behdad, S. (2000). “From Populism to Economic Liberalism: The Iranian Predicament”, içinde Pervin Alizadeh (Ed.), *Iran’s Economy: Dilemma of an Islamic State* (s.100-145) içinde. New York: IBTauris.
- Berber, S. (2013), “Yaptırımların İnan Ekonomisine Etkileri”. BİLGESAM, <http://www.bilgesam.org/incele/208/-yaptirimlarin-iran-ekonomisine-etkileri/#.WpSg9mrFLIW> (Erişim, 27 Şubat 2018).
- Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 17. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- “Boydak’ın başına Mehmet Koca”. 1 Eylül 2016 Yeni Şafak, <http://www.yenisafak.com/ekonomi/boydakin-basina-mehmet-koca-2520377>, (27 Şubat 2018).
- “Cehangîri: Menâfê-é Mëllet-râ Fedâ-yé Xoşâyend-é Efrad Némikonim”, 19 Eylül 2017, <http://www.baharnews.ir/news/91110/> *جهانگیری-منافع-ملت-فدای-خوشایند-افراد-نمی-کنی* (Erişim:17 Şubat 2017).
- Coşar, S. ve Özman, A. (2004). “Center-right Politics in Turkey after the November 2002 Election: Neo-liberalism with a Muslim Face”. *Contemporary Politics*, Vol. 10, No.1, 57-74.
- Cox, R.W. (1987). *Production Power and World Order: Social Forces in Making of History*, New York: Colombia University Press.
- Cox, R.W. (1994a). “Gramsci, Hegemony and Internal Relations: An Essay in Method”.Stephan Gill (Ed.), *Gramsci Historical Materialism and International Relations*, (s.49-67) içinde, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox, R.W. (1994b). “Structural Issues of Global Governance: Implications for Europe”. Stephan Gill (Ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, (s.259-290) içinde. New York: Cambridge University Press, s.264.
- Cox, R. W. (1996), “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”. Robert Cox ile Timothy J. Sinclair, *Approaches to World Order*, (içinde s.85-124.) Cambridge: Cambridge University Press, 1996. (Orijinal yayın tarihi:1981)
- Cox, R. W. (1996), “Realism, Positivism, Historicism, ”. Robert Cox ile Timothy J. Sinclair, *Approaches to World Order*, (içinde) Cambridge: Cambridge University Press, 1996. (Orijinal yayın tarihi:1985)
- Cox, R.W. (2001), “The Way Ahead: Toward a New Ontology of World Order”, R. Wyn Johns (Ed.), *Critical Theory and World Politics* (s.45-61) içinde. London: Lynne Rienner Publishers,
- Cox, R.W. (2004). “Beyond Empire and Terror: Critical Reflections on the Political Economy of World Order” *New Political Economy*, Vol. 9, No. 3, 307-323.

- Çamlıbel, C. (2011). "ABD'den ambargo için baskı: Bank Mellat şubelerini kapatın", *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/abd-den-ambargo-icin-baski-bank-mellat-subelerini-kapatin-17655120>, (27 Şubat 2018).
- Davutoğlu, A. (2010). "Turkish Foreign Policy and the EU 2010". *Turkish Policy Quarterly*, Vol.8, No.2. 11-17.
- Duran, B. (2010). "The Experience of Turkish Islamism: Between Transformation and Impoverishment". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol.12, No.1, 5-22.
- Duran, A.E. (2016). "Türk şirketleri İran'ı yakın markaja aldı". 27 Eylül 2016, *Ekonomist*, <http://www.ekonomist.com.tr/haberler/turk-sirketleri-irani-yakin-markaja-aldi.html> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Ehteshami, A. (1995). *After Khomeini The Iranian Second Republic*, London: Routledge.
- Erdil, M. (2013). "Muafiyet müzakeresi yeniden". *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/petrol-muzakeresi-yeniden-23436158> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Ézhârât-é Mohémm-é Debîr-é Sétâd-é Mobarézé bâ Mefaséd-é Êqtésâdi der-bâre-yé Ahmedinêjâd, Bâbek Zencânî, Vâredkonendé, Pûrşehbehmenî ve..." . 28 Ağustos 2017, <http://aftabnews.ir/fa/news/471429/> و -پور شههمنی - زنجانیوار دکننده - نژاد بابک - احمدی - در - باره - اقتصاد - دیبر ستاد مبارزه - بامفاسد اقتصاد - (Erişim:17 Şubat 2017).
- Fontana, B. (2013). *Hegemonya ve İktidar*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. İstanbul: İnkılap.
- Gill, S. (1994). "Epistemology, Ontology and the 'Italian School'". Stephan Gill (Ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* (s.21-49) içinde. New York: Cambridge University Press.
- Gill S. ve Law D. (1994). "Global Hegemony and the Structural Power of Capital". Gill, S. (Ed). *Gramsci Historical Materialism and International Relations* (s.93-127) içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, S. (2008). *Power and Resistance in the New World Order*, New York: Palgrave Macmillan.
- Gramsci A. (1992). *Selections from Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Quintin Hoare (Ed.), Geoffrey Nowell Smith (Çev.), 2. Basım, New York: International Publishers.
- Gramsci, A. (2010). *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935*, David Forgacs (Ed.), İbrahim Yıldız (Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları, 2010.
- "Gübretaş'ın Razi Petrokimya yatırımı değer üretmeye devam ediyor" (28 Kasım 2015). *Gübretaş.com*, <http://www.gubretas.com.tr/tr/icerik/31/1751/gubretasin-razi-petrokimya-yatirimi-deger-uretmeye-devam-ediyor.aspx>, (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Günel, A. (2004). "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Ege Akademik Bakış*, 2004, Cilt.4 Sayı. 1,156-164.
- Habibi, N. (2012) "Turkey and Iran Growing Economic Relations Despite Western Sanctions". Crown Centre for Middle East Studies, Middle East Brief No.62.
- "Hakkımızda" tarih yok, Kuzu Grup Resmi İnternet Sitesi, <http://www.kuzugrup.com/hakkimizda/km-taslari> (Erişim: 27 Şubat 2018)
- "Halk Bank bu işi yapacak, niye yapmasın?". 7 Şubat 2013, *Ekotrent*, <http://ekonomi.haber7.com/finans/haber/987033-halkbank-bu-isi-yapacak-niye-yapmasin> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Hayat Kimya'dan dev yatırım". 10 Haziran 2009, *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/hayat-kimyadan-dev-yatirim-11837007> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Iran's Foreign Investment Promotion and Protection Act". <http://www.srdb-lawfirm.com/articles-4/fippa-iran.html>, (27 Şubat 2018).
- İnat, K. (2015). "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30.Yılında Türkiye İran Ekonomik İşbirliği", SETA Analiz, Sayı.132, Temmuz.

- “İran bankasına ambargo”. 18 Mayıs 2011, Sabah, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2011/05/18/iran-bankasina-ambargo>, (27 Şubat 2018).
- “İran ile ticaret hedefi 30 milyar dolar”. 16 Nisan 2014, AK Parti, <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/iran-ile-ticaret-hedefi-30-milyar-dolar/62318#1>, (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “İran ile Ticarete 30 Milyar Dolar Hedefini Gerçekleştirecek Adımlar”. 26 Eylül 2017, Milliyet, <http://www.milliyet.com.tr/iran-ile-ticarete-30-milyar-dolar-hedefini-ankara-yerelhaber-2299787/> (Erişim: 27 Şubat 2017).
- Katzman, K. (2011) “Iran Sanctions”. CRS Report for Congress, file:///C:/Users/handeorhon.BEYKENT/Downloads/RS20871%20(2).pdf (27 Şubat 2018).
- Katzman, K. (2018). “Iran Sanctions”. CRS Report for congress, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RS20871.pdf> (27 Şubat 2018).
- Kirişçi, K. (2009) “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Tradinding State”. **New Perspectives on Turkey**, 29-56.
- Kırdar, S. (2012). “ABD'nin İran'a Uyguladığı Altın Yaptırımı ve Olası Sonuçları”. Tepav, No.201316, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1365166675-6.ABD_nin_Iran_a_Uyguladigi_Altin_Yaptirimi_ve_Olasi_Sonuculari.pdf (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “Kim bu Sıtkı Ayan”. 28 Kasım 2017, Oda Tv, <https://odatv.com/kim-bu-sitki-ayan-2811171200.html> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Köse, A. H. ve Yeldan, E. (1998). “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri”. *Toplum ve Bilim*, Sayı 77, Yaz, 45-68.
- Kshosrokhavar, F. (2004). “The Islamic Revolution in Iran: Prospects After a Quarter of a Century”. *Thesis Eleven*, Vol.76, No.1. 70-84.
- “Kurucular” tarih yok. İlim Yayma Vakfı, <https://www.iyv.org.tr/tr/kurucular/6/mevcut-kurucular.html> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “Kuzu Grup dünyanın en büyük müteahhitleri arasında”. 19 Ağustos 2017, Pusula Haber, <https://www.pusulahaber.com.tr/kuzu-grup-dunyanin-en-buyuk-muteahhitleri-arasinda-661748h.htm> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “Kuzu Grup İran'da 100 bin konutluk uydu kent yapacak”, 3 Mart 2010, Emlak Kulisi, <https://emlakkulisi.com/kuzu-grup-iranda-100-bin-konutluk-uydukent-yapacak/33165> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “Kuzu Grup İran'daki dev ihaleyi kazandı”. 16 Ağustos 2016, Milliyet, <http://www.milliyet.com.tr/kuzu-grup-iran-daki-dev-ihaleyi-ekonomi-2295560/> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Larrabee F.S ve Nader A. (2013), “Turkish Iranian Relations in a Changing Middle East”. Rand Corporation Report, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR200/RR258/RAND_RR258.pdf (27 Şubat 2018).
- Maloney, S. (2001). “**Iran and America: From Containment to Coexistence**” *Brookings Policy Brief Series # 87*, <https://www.brookings.edu/research/america-and-iran-from-containment-to-coexistence/>, (Erişim: 27 Şubat 2018).
- McCurdy, D. (2008). “Turkish-Iranian Relations: When Opposites Attract”. *Turkish Policy Quarterly*, Vol.7, No.2, 87-106.
- Metin, C. (2011). *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Ankara: Phonix, Temmuz.
- “MÜSİAD Ankaradan Müsteşar Ahmet Erdem'e ziyaret”. 13 Haziran 2014, MÜSİAD, <http://www.musiadankara.org.tr/news/musiad-ankaradan-mustesar-ahmet-erdeme-ziyaret> (Erişim:27 Şubat 2018)

- Oktav, Ö.Z. (2004) "Changing Security Perceptions in Turkish-Iranian Relations", *Perceptions*, Summer. 103-117.
- Olson, R. (2000). "Turkey-Iran Relations, 1997 to 2000: The Kurdish and Islamist Question", Vol. 1, No. 5, 871-890.
- Öniş, Z. (2011). "Multiple Faces of "New" Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique". *Insight Turkey*, Vol.13, No. 1, 47-65.
- Öniş, Z. (2012) "The Triumph of Conservative Globalism: The Political Era of the AKP Era", <https://ssrn.com/abstract=2003026>, (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Özcan N.A ve Özdamar Ö. (2010). "Uneasy Neighbors: Turkish Iranian Relations Since the 1979 Islamic Revolution". *Middle East Policy*, Vol. 17, No. 3, Sonbahar, 101-117.
- Özçelik, P.K. (2011). "**12 Eylül'ü Anlamak**". *Ankara SBF Dergisi*, Cilt.66, Sayı.1, 73-93.
- Özdemir E. ve Serin, Z.V. (2016). "Trading State and Reflections of Foreign Policy: Evidence from Turkish Foreign Policy". *Procedia Economics and Finance*, Vol. 38, 468-475.
- "Péder-é Réza Zarrab der Dovlet-é Qabl çé Mikerd?", 20 Nisan 2017, Parsine, <http://www.parsine.com/fa/news/234839/کرد-می-چه-قبل-دولت-پدر-رضا-ضراب> (17 Şubat 2017)
- "Razi Petrokimyada yeni tesis yatırımları hizmete açıldı". 20 Mayıs 2016, *Gübretaş.com*, <http://gubretas.com.tr/tr/icerik/31/2118/razi-petrokimyada-yeni-tesis-yatirimlari-hizmete-acildi.aspx>, (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Réza Zarrâb: Bâ-Dovlet-é Ahmedinêjâd Râbété Nedâstem", 27 Aralık 2014, Parsine, <http://www.parsine.com/fa/news/217477/با-دولت-احمدی-نژاد-رابطه-نداشتیم> (17 Şubat 2017)
- Robinson, W. I. (2005). "Gramsci and Globalisation: From Nation-State to Transnational Hegemony. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol. 8, No. 4, 559-574.
- Salih, Y. (2014). "Şirketlerimiz İran'da şaha kalktı". Sabah, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2014/07/05/sirketlerimiz-iranda-saha-kalkti> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- Saraçoğlu C. ve Yeşilbağ, M. (2015) "AKP Döneminde Türkiye: Minare ile İnşaat Gölgesinde". Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu Ateş Uslu (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (s.871-952) içinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- "Sitki Ayan kimdir?". 28 Kasım 2017, Cumhuriyet, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/875370/Sitki_Ayan_kimdir_.html (Erişim: 27 Şubat 2018).
- TOKİ'nin ihalelerinde aslan payını Siirtli Kuzu İnşaat kaptı". 9 Haziran 2008, <http://www.gazetevatan.com/toki-nin-ihalelerinde-aslan-payini-siirtli-kuzu-insaat-kapti-183207-ekonomi/> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Torkan: Şebekéha-yé Dellâli Sistém-râ Necés Kerdéend", 13 Eylül 2014, Fararu, <http://fararu.com/fa/news/246534/ترکان-شبکه‌های-دلالی-سیستم-را-نجس-کرده‌اند> (Erişim:17 Şubat 2017).
- "Türkiye-İran Dış Ticareti". 6 Şubat 2018. TC Ekonomi Bakanlığı, www.ekonomi.gov.tr, (Erişim:28 Şubat 2018).
- "Türk şirketten İran'a 700 milyon dolarlık dev yatırım". 29 Mayıs 2016, Haberler.com. <https://www.haberler.com/turk-sirketten-iran-a-700-milyon-dolarlik-dev-8480220-haberi/> (27 Şubat 2018).
- Üstün, K. (2010). "Turkey's Iran Policy: Between Diplomacy and Sanctions", *Insight Turkey*, Vol.12, No.3, 19-26.
- "Yatırım muafiyeti 180 gün uzadı". 8 Aralık 2012, NTV, <https://www.ntv.com.tr/dunya/yaptirim-muafiyeti-180-gun-uzadi.r3zhMTJrZUqoLcSgw4SU9g> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- "Vefa borcum var". 24 Mart 2011, Giresun Haberci, http://www.giresunhaberci.net/haber/39vefa_borcum_var39-99.html (Erişim: 27 Şubat 2018).

- “2017’de Türkiye’ye 32 milyon turist geldi”. 31 Ocak 2018, NTV, <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/2017-de-turkiyeye-32-milyon-turist-geldi,8vgRf5p72UGQTCI9MkccdQ> (Erişim: 27 Şubat 2018).
- “2011’in yıldızı ‘Mellat’ artık Türkiye’nin en küçük bankası”. 21 Nisan 2013, <http://www.aksam.com.tr/ekonomi/2011in-yildizi-mellat-artik-turkiyenin-en-kucuk-bankasi/haber-188938>, (27 Şubat 2018).
- “Zarrâb bé-Amrika Reft tâ bé-Dest-é İnan Neyofted”, 10 Mayıs 2016, Tasnim News, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/02/21/1071767/> ضرباب-به-آمریکا-رفت-تا-به-دست-ایران-نیفت (Erişim:17 Şubat 2018).